

De emigratie der joden uit de Sovjet-Unie en Rusland — vóór en na 1990 — is er het ongevraagde bewijs van: de meesten geven aan de VS de voorkeur boven dat Palestina der vaders waarvan de staat Israël thans onder internationale druk zogenaamde 'bezette' gedeelten (weer) moet afstaan, aan 'Palestijnen' — voor hún 'nationaal tehuis'.

Alle mogelijke reacties op het zionisme komen aan de orde in *Markante Nederlandse zionisten*, een bundel die beoogt portretsgewijs wat aanvullingen te geven op de bekende dissertatie (1975) van mevrouw Ludy Giebels over *De zionistische beweging in Nederland tot 1941*. Van de elf bijdragen zijn er zes aan een 'markante' zionist gewijd (S. Ph. de Vries, Sam de Wolff, Nehemia de Lieme, Fritz Bernstein, Mirjam de Leeuw-Gerzon en Abel Herzberg). Slechts drie van hen emigreerden naar Palestina/Israël. Sam de Wolff, die tot de weinige uitgewisselde joden (1944) behoorde, keerde in 1945 naar Nederland terug. De andere bijdragen zijn gevarieerd van aard: de herdruk van een artikel van R. J. Spitz uit 1948 over een halve eeuw zionisme in Nederland, een schets van Nederland na 1900 tot 1940 als kader (door L. Blok), herinneringen aan de jaren dertig van J. Michman en aan de NZB na 1945 van mevrouw Henriette Boas. Tot slot worden naoorlogse voorzitters van de NZB en de Federatie van Nederlandse zionisten (thans 1200 leden in Nederland) aan het woord gelaten — persoonlijke, vaak ont-nuchterende ontboezemingen. 'Op zionistische gebied is Nederland volstrekt onbelangrijk' (117, vgl. 122 en 129). Henoeh Wajsborg omschrijft het oude dilemma kernachtig: 'Je kan de volksgroep niet scheiden van de religieuze groep en het zionisme is de nationale uiting van het joodse volk. Het heeft zijn plaats. Ook de joden buiten Israël kunnen bewust joods zijn, en niet alleen op een religieuze manier maar ook op een nationale manier. Je kan niet verwachten dat iedere jood naar Israël komt. Komen ze niet, dan maken ze ook deel van het joodse volk uit, als volksgemeenschap. Het zionisme is de organisatie die dat verkondigt en uitdraagt en onder woorden brengt' (133). Dat zouden we toch niet zo van Nederlanders durven zeggen — of ze nu wonen in Australië, Zuid-Afrika of Canada.

A. H. Huussen jr.

J. F. L. Bastiaanse, *De jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde raad voor kerk en Israël, 1925-1965. Een generatie in dienst van de joods-christelijke toenadering* (Dissertatie Leiden 1994; Zoetermeer: Boekencentrum, 1995, xxiii + 1165 bladzijden in twee banden, f150,-, ISBN 90 239 0072 3).

Dit boek begint met een overzicht van een eeuw Israëlzending in Nederland 1820-1925. Met twee van in die tijd ontstane zogenaemde jodenzendingsgenootschappen gaat het verhaal verder, de Nederlandsche Vereeniging voor Israël te Amsterdam, en de Nederlandsche Vereeniging voor zending onder Israël, genaamd 'Elim', te Rotterdam. Hun beschrijving wordt gepresenteerd onder de titel 'De laatste zedingsarbeiders 1925-1941'. Een noemer die een aantal zaken dekt. De belangrijkste vertegenwoordigers van die genootschappen (dr. W ten Boom, ds. J. Rottenberg en ds. J. H. Grolle) wilden de genootschappelijke zending ombouwen tot een kerkelijke aangelegenheid. Dat gelukte: in 1941 nam de Hervormde raad voor kerk en Israël hun rol over. Maar die 'verkerkelijking' werd gedreven door nieuwe theologisch-kerkelijke inzichten. De werkelijkheid werd echter geheel gediceerd door andere zaken. Niet de zending, maar de noodzaak tot bescherming van joodse christenen werd het werk van de Raad.

Als kerkelijk zedingsorgaan kon de Raad dus pas beginnen te functioneren met zijn eigenlijke werkzaamheden in 1945. Na Dachau en zoveel andere oorden van verschrikking meer, en in een geheel andere context, feitelijk zowel als ideologisch. Rottenberg was in Mauthausen

overleden, Ten Boom stierf in 1946; het was Grolle die tot 1965 de Raad als secretaris leidde. Hoewel: niet de Kohlbruggiaan Grolle (die zich bij al zijn kennis en liefde voor het joodse volk toch altijd een predikant-zending gevoelde) maar het waren theologische zwaargewichten als K. H. Miskotte, A. A. van Ruler, H. Berkhof en K. H. Kroon die in onderling debat de richting bepaalden. Een richting die de Raad bracht in een positie tussen 'zending en gesprek', waarin vervolgens weldra het gesprek boven zending werd gesteld.

Hervormde liefde voor Israël beschreven dus; anderhalve eeuw theologisch denken en kerkelijk handelen inzake jodendom en christendom. Het lijkt zinvol, aan die samenvatting toe te voegen dat het betrokken boek 1190 bladzijden omvat: afgezien van een verantwoording, inhoudsopgave en dergelijke 622 bladzijden tekst, 18 bladzijden excursen en bijlagen, 407 bladzijden annotatie, 45 bladzijden literatuuropgave, 20 bladzijden registers en 40 bladzijden samenvattingen (in het Nederlands, Engels, Frans en Duits).

Een beoordeling van deze dissertatie kan niet aan die feitelijkheden voorbijgaan. Bij een dergelijke verhouding tussen tekst en annotatie mag men best zeggen dat de auteur een degelijk en goed gefundeerd werk heeft geleverd. Weinig bronnen of literatuur lijken ontsnapt aan zijn minutieuze aandacht. De auteur maakt ook zijn lezers deelgenoot van die vondsten; kan het beslist niet in de volgepropte topzware zinnen van zijn tekst dan maar in de aantekeningen. Neem een willekeurig voorbeeld: in het kader van de samenstelling van de Raad na 1945 wordt begonnen met de juist aangetrokken secretaresse. Haar deskundigheid en betrokkenheid worden geroemd; zij gaf ook lezingen en publiceerde een aantal boekjes. Niet alleen dat gunstige oordeel, ook de verankering ervan wordt echter ons gemeld: zij bezat kennis van stenografie, hetgeen een geweldige verbetering van de notulering betekende. Zij verzorgde bovendien niet alleen de correspondentie en veel vertaalwerk, maar ook het archief: geen wonder dat zij zichzelf onmisbaar maakte en dan ook twintig jaren bleef.

Zo'n passage — en het boek is boordevol van dergelijke schetsjes — is niet vervelend om te lezen, zij raakt inderdaad aan het werk en de werkwijze van de Raad, het is keurig ingevuld in de voortgang van het verhaal. Alleen: een op die manier opgezet en uitgevoerd boek is een bronnenpublicatie, en zelfs nog een dikke. De auteur plaatst zijn werk echter duidelijk in het kader van de joods-christelijke toenadering, waarin de Nederlandse Hervormde Kerk een voortrekkersrol vervulde. Om die theologisch-historisch te verklaren zijn minder bladzijden nodig, lijkt het.

Natuurlijk heeft die uitvoerige feitelijke beschrijving ook voordelen. Bijvoorbeeld waar de plaats van de Raad in de oorlogsjaren aan de orde is. Door eigenlijk het geheel van de houding van de Hervormde Kerk inzake de vervolging van de joodse landgenoten te beschrijven, kan Bastiaanse de weinig vooraanstaande rol van de Raad tenminste verklaren.

Maar de hoofdbedoeling van Bastiaanse met zijn studie is toch een beschrijving van de ontwikkeling van het theologisch-kerkelijke denken over de relatie jodendom-christendom. Zijn verhaal laat zich samenvatten in drie stellingen. De negentiende-eeuwse genootschappelijke jodenzending was de grondslag voor de hervormde belangstelling voor Israël. Feitelijk, maar vooral ook theologisch. De nadruk op de christelijke kerk als geboortig uit Israël en haar blijvende roeping tot Israël was een belangrijk onderdeel van het hervormde vernieuwingsstreven in het midden van deze eeuw. Ten derde: de Raad moet het peetvaderschap toegekend worden van de hedendaagse oecumenische relatie tussen jodendom en christendom, gericht op herstel van de eenheid van die twee, gelijkwaardige delen der ene Gemeente Gods.

Bastiaanse beschouwt die drie fasen kennelijk als onderdelen van een vanzelfsprekende evolutie, en beoordeelt die positief. Ik kan mij diverse joden en christenen voorstellen, die kritischer oordelen, zowel over het gehele proces als over onderdelen. Want ook wie met hem de redelijkheid deelt van het standpunt, dat anti-judaïsme fundamenteel onderscheiden moet wor-

den van antisemitisme, zal toch niet steeds tot datzelfde beeld concluderen. Om maar één willekeurig voorbeeld te noemen: hoe moet de overstap van joden-zending naar oecumenische relaties beoordeeld worden? Paradigma-wisseling of verdere ontwikkeling van een denkproces? Lood om oud ijzer, of het opgeven van fundamentele opdrachten, inruilen van ware naasten-liefde voor onverschilligheid, of een kwalitatieve vooruitgang daarvan? Diepgewortelde overtuigingen en inzichten bepalen hier dus het oordeel. Bastiaanses boek is vol informatie maar geeft echter ook aanleiding tot dergelijke vragen.

G. J. Schutte

J. Schilt, *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948* (Amsterdam: Jan Mets, 1995, 294 blz., f49,50, ISBN 90 5330 136 4).

'Arm Duitsland', schreef het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, toen daar na Hitlers machts-overname in 1933 de eerste boeken op de brandstapel belandden. Maar hoewel de ontwikkelingen in Duitsland nauwlettend werden gadeslagen, trachtte het Nederlandse boekenvak zich verre te houden van politiek.

Hier wordt echter het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948 is dan ook geen historisch werk dat alleen over de verhouding tussen het Nederlandse boekenvak en het nationaal-socialisme gaat. Jan Schilt, oud-directeur van H. J. W. Bechts Uitgeversmaatschappij, stelt zich in zijn inleiding tal van vragen. Aan de hand van diepgaand archiefonderzoek gaat hij niet alleen in op de houding van uitgevers en boekhandelaren ten aanzien van de ontwikkelingen in nazi-Duitsland en de Duitse bezetting, maar besteedt hij ook uitgebreid aandacht aan de interne gebeurtenissen binnen het boekenvak. Hij gaat in op conflicten en strubbelingen tussen uitgevers en boekverkopers, maar noemt ook gebeurtenissen als de introductie van de boekenbon, de reacties op de invoering van de nieuwe spelling en de strijd tegen het 'obscene boek', dat een schadelijke invloed op de lezer kon hebben.

Omdat men zich binnen het boekenvak verre wilde houden van politieke stellingname hielden de Nederlandse boekhandelaren en uitgeverijen zich tussen 1933 en 1948 krampachtig vast aan hun eigen reglementen. Politiek probeerden ze zoveel mogelijk te omzeilen door een smal middenpad te bewandelen, waarop voor extremen, van zowel links als rechts, geen plaats was. Publicaties van 'eenige communistische partij of hulporganisatie' en van 'organisaties op fascistische grondslag' waren dan ook verboden. De Driehoeks-boekwinkels van de NSBer Zijfers werden door de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels echter om een andere reden niet erkend. De Vereniging achtte Zijfers geen vakman, omdat hij in zijn winkel naast de vertaling van Hitlers *Mein Kampf* ook sigaren verkocht. Pas in 1941 moest de Vereniging onder de zware Duitse druk zwichten.

De grote papierschaarste vormde na de oorlog een belangrijker probleem voor uitgevers en boekhandelaren dan de zuivering binnen de verenigingen. En nog steeds kwamen de reglementen voor alles. Bij het naleven van de regels werd nauwelijks rekening gehouden met de gebeurtenissen en gevolgen van de oorlogsjaren. Zo was het niet vanzelfsprekend dat de illegale uitgeverijen De Bezige Bij en Vrij Nederland na de oorlog erkenning kregen. Men was van mening 'dat de illegaliteit afgedaan heeft', en dat dit bij een verzoek om erkenning dan ook geen rol meer mocht spelen.

In zijn inleiding vermeldt de auteur: 'Naar volledigheid is niet gestreefd, gebeurtenissen uit de jaren 1933-1948 die ik het belangrijkste vond of die mij het meest frappeerden, worden beschreven'. Het is echter de vraag of alle informatie die Schilt geeft wel zo relevant is voor